

ATOQLI OT SEMANTIKASI VA UNING BADIY MATNDAGI XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19673484>

Abdurazzoqova Sabohat Abdurazzoq qizi

SamDChTI mustaqil tadqiqotchisi.

+998 337700575

E-mail: sabohat2707@gmail.com

THE PROBLEM OF PROPER NAME SEMANTICS AND ITS FEATURES IN LITERARY TEXTS

ПРОБЛЕМА СЕМАНТИКИ ИМЁН СОБСТВЕННЫХ И ЕЁ ОСОБЕННОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Annotatsiya

Mazkur maqolada atoqli ot semantikasi muammosi zamonaviy onomastik va semantik nazariyalar doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi atoqli ot semantikasining tarkibiy tuzilishini aniqlash hamda uning badiiy matndagi funksional-semantik imkoniyatlarini ko'rsatishdan iborat. Maqolada atoqli va turdosh otlarning semantik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinib, atoqli ot semantikasi denotativ, signifikativ va pragmatik komponentlarning o'zaro ta'siri asosida talqin etiladi. Badiiy matn doirasida atoqli otlar poetonimlar sifatida ko'rib chiqilib, ularning assotsiativ va pragmatik salohiyati muallif niyati hamda o'quvchi interpretatsiyasi bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari atoqli ot semantikasi til va nutq darajalarida bir vaqtning o'zida faoliyat ko'rsatishini, badiiy matnda esa pragmatik komponentning ustuvor ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar

onomastika, atoqli ot, semantika, denotativ ma'no, signifikativ ma'no, pragmatika, poetonim.

Abstract

This article examines the problem of proper name semantics within the framework of modern onomastic and semantic theories. The main objective of the study is to identify the structural components of proper name semantics and to demonstrate their functional and semantic potential in literary texts. The semantic features of proper and common nouns are analysed comparatively, and the

semantics of proper names is interpreted as the interaction of denotative, signifying, and pragmatic components. Within the scope of literary discourse, proper names are considered as poetonyms, and their associative and pragmatic potential is analysed in relation to the author's intention and the reader's interpretation. The findings show that proper name semantics operates simultaneously at both the language and speech levels, while in literary texts the pragmatic component assumes a dominant role.

Keywords

onomastics, proper names, semantics, denotative meaning, significative meaning, pragmatics, poetonyms.

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема семантики имён собственных в рамках современных ономастических и семантических теорий. Основной целью исследования является выявление структурных компонентов семантики имён собственных и определение их функционально-семантического потенциала в художественном тексте. Семантические особенности собственных и нарицательных имён анализируются в сопоставительном аспекте, при этом семантика имён собственных интерпретируется как взаимодействие денотативного, сигнификативного и прагматического компонентов. В контексте художественного дискурса имена собственные рассматриваются как поэтонимы, а их ассоциативный и прагматический потенциал анализируется в связи с авторским замыслом и читательской интерпретацией. Результаты исследования показывают, что семантика имён собственных функционирует одновременно на языковом и речевом уровнях, при этом в художественном тексте доминирующую роль играет прагматический компонент.

Ключевые слова

ономастика, имена собственные, семантика, денотативное значение, сигнификативное значение, прагматика, поэтонимы.

Kirish

Onomastika fanida atoqli otning semantik mohiyatini aniqlash masalasi eng murakkab va bahsli muammolardan biri hisoblanadi. Atoqli otlarning ma'noga egaligi yoki ularning faqat nominativ vazifani bajarishi haqidagi qarashlar uzoq yillar davomida tilshunoslik va falsafada muhokama qilib kelinmoqda (Mill, Kripke, Lyons). Mazkur masala ayniqsa badiiy matn tahlilida alohida ahamiyat

kasb etadi, chunki adabiy kontekstda atoqli otlar shunchaki identifikator emas, balki muhim semantik, pragmatik va stilistik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu maqolada atoqli ot semantikasi muammosi nazariy va badiiy-tekstual jihatdan tahlil qilinib, poetonimlarning matn mazmuniy tuzilmasini shakllantirishdagi o'rni aniqlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi:

- **qiyosiy-semantik tahlil** (atoqli va turdosh otlar semantikasini solishtirish uchun);
- **kontekstual tahlil** (atoqli otlarning nutqiy va badiiy muhitda semantik faolligini aniqlash uchun);
- **lingvopoetik yondashuv** (poetonimlarning estetik va pragmatik vazifalarini yoritish uchun).

Nazariy asos sifatida zamonaviy onomastika va semantika bo'yicha yetakchi tadqiqotlar (Lyons, Van Langendonck, Superanskaya, Gibka) qarashlariga tayanildi.

Atoqli va turdosh otlarning semantik qiyosi

Turdosh otlar barqaror signifikativ yadroga ega bo'lib, real voqelikdagi obyektlarning umumiy va takrorlanuvchi belgilarini ifodalaydi. Atoqli otlar esa individual obyektlarni nomlashga xizmat qiladi va ko'pincha bevosita denotat bilan bog'lanadi. Shu sababli atoqli otning ichki shaklida doimiy tushunchaviy yadro mavjud emas.

Biroq bu holat atoqli otlarni semantik jihatdan "bo'sh" birlik sifatida talqin qilishga asos bo'la olmaydi. Atoqli otlarning mazmuniy to'liqligi ularning periferik semantik komponentlari – assotsiativ, madaniy va pragmatik ma'nolar orqali yuzaga chiqadi. Aynan shu jihat atoqli ot semantikasini turdosh otlardan tubdan farqlaydi.

Oddiy misol keltiramiz: *tosh* apellyativi quyidagi aniq va barqaror ma'noga ega – «qattiq tog' jinsining bo'laklari yoki yaxlit massasi, shuningdek, shu jinsning bo'lagi» [12, 242-b.]. Ushbu ta'rifdan «tog'jinsi» degan tushunchani ajratib olish mumkin. So'zning ichki shakli har qanday kontekstda (masalan, granit tosh, qimmatbaho tosh va boshqalar) aynan shu doimiy tushunchaga tayangan holda shakllanadi. Natijada, biz ko'rgan har qanday tosh haqidagi tasavvurimiz ana shu barqaror tushunchaviy yadrosidan uzoqlashmaydi.

Atoqli otlar bilan bog'liq holat esa mutlaqo boshqacha. Masalan, *Pyotr* ismi etimologik jihatdan «tosh» semasi bilan bevosita bog'liq: *Pyotr* – yunoncha *petros* («tosh») so'zidan kelib chiqqan [14, 272-b.]. Biroq ma'noni aniqlash nuqtai nazaridan bunday etimologik bog'liqlik faqat bilvosita ahamiyatga ega. Doimiy

komponent sifatida biz faqat denotativ darajani – «erkak shaxs»ni ajrata olamiz, ammo ushbu ismning barcha tashuvchilariga xos bo'lgan, ularni umumlashtiruvchi va xarakterlovchi belgilarning majmuini aniqlash imkoniyati mavjud emas. Shu sababli atoqli otning ichki shaklida muayyan tushuncha mavjudligi haqida so'z yuritish mumkin emas. Atoqli ot va apellyativ ichki shakllarini qiyoslashda bunday holat doimiy ravishda kuzatiladi.

Atoqli ot – bu o'ziga xos til belgisi hisoblanadi. Uning mazmun rejasida til va nutq/matn darajasida onomastik birlikning dastlabki funksional salohiyatini belgilovchi, o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo etuvchi bir nechta semantik komponentlar asosida shakllanadi. O'nim til manzarasining tarkibiy qismi sifatida til shaxsining ongida shakllangan dunyo haqidagi bilimlarning subyektiv qatlamlari bilan muvofiqlashadi. Bunday muvofiqlik imkoniyati esa atoqli ot semantikasining periferik komponentining hajmi va to'liqligi bilan belgilanadi.

Tilshunoslikda an'anaviy bo'lgan «o'nim – apellyativ» oppozitsiyasi ushbu birliklarning semantik mazmundorlik darajasini qiyoslashga asoslanadi.

Atoqli ot semantikasi masalasi uzoq vaqt davomida noaniq bo'lib kelgan. Ushbu muammo yuzasidan faylasuflar va tilshunoslar tomonidan ilgari surilgan qarashlarning xilma-xilligi asosan uchta asosiy yondashuv doirasida jamlanadi.

Atoqli ot semantikasi haqidagi asosiy nazariy yondashuvlar

Zamonaviy onomastik adabiyotlarda atoqli ot semantikasi masalasiga doir uch asosiy yondashuv ajratiladi. Birinchi yondashuvga ko'ra, atoqli otlar signifikativ ma'noga ega emas va ularning mazmuni faqat assotsiativ qo'shimchalardan iborat (Mill). Ikkinchi yondashuv atoqli ot semantikasi faqat nutqiy kontekstda yuzaga kelishini ta'kidlaydi (Kripke). Uchinchi yondashuv esa atoqli ot semantikasining til va nutq darajalarida mavjudligini tan olib, uning murakkab va ko'p qatlamli tabiatini e'tirof etadi (Van Langendonck).

Mazkur tadqiqotda uchinchi yondashuv metodologik jihatdan eng maqbul deb hisoblanadi, chunki u atoqli otlarning badiiy matndagi funksional imkoniyatlarini izohlashga kengroq imkon yaratadi.

Birinchi pozitsiya (uni J. St. Mill, A. Gardiner, A. A. Reformatskiy va boshqalar qo'llab-quvvatlagan) atoqli otlar hech qanday tarzda doimiy tushuncha-signifikatlarni ifodalash bilan bog'liq emas, degan fikrga asoslanadi. Shu tariqa, mazmun rejasida faqat denotat bilan bilvosita bog'langan assotsiatsiyalar majmuasining mavjudligi e'tirof etiladi (ya'ni ma'no mavjud bo'lmagan holda qo'shimcha ma'nodorlik – *soznacheniyе* mavjud bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadi). Boshqacha aytganda, ilgari tilga olingan *Pyotr* ismining ma'nosi, mohiyatan, ushbu ismning har bir tanish tashuvchisi bilan bog'liq holda ongimizda paydo bo'ladigan turli va tarqoq assotsiatsiyalarning yig'indisidan iborat bo'lishi

lozim. Bu assotsiatsiyalar inson ongida jamlanib, umumlashgan holda ma'lum bir mazmuniy kompleksni hosil qiladi.

Ikkinchi qarashlar tizimi, G. Suit, L. Vitgenshteyn, A. V. Superanskaya va boshqa ko'plab olimlarga mansub bo'lib, atoqli ot faqat nutqda, maxsus tanlangan nutqiy muhit va alohida kommunikativ vaziyatda qo'llanilgandagina to'laqonli ma'noga ega bo'lishi mumkin, degan g'oyaga tayanadi. A. V. Superanskaya ta'kidlaganidek, «onomastik semantika – bu mutlaqo o'ziga xos semantika turi bo'lib, ism semantikasiga subyektiv, ijtimoiy jihatdan shartlangan omillar hamda referentning so'zlovchida uyg'otadigan emotsiyalari ham kiradi» [13, 323-b.]. Demak, denotat bilan mantiqiy va tushunchaviy bog'liqlik atoqli ot semantikasini aniqlashning zaruriy sharti hisoblanadi, bunda qo'shimcha ma'nodorliklar (assotsiativ komponentlar) ham muhim rol o'ynaydi. Ushbu yondashuv keng tarqalgan bo'lib, atoqli ot semantikasini inson ontogenezi jarayonida ismlarning paydo bo'lishi va rivojlanish mantiqi bilan uzviy bog'liq holda talqin qiladi: atrof-muhitni bilish jarayonida inson uning alohida qismlarini nomlagan, bunda obyektlarni yoki tasniflagan, yoki individuallashtirgan va ularni borliqning umumiy tuzilmasiga kiritgan.

Uchinchi pozitsiya, L. V. Shcherba, L. M. Shchetinin va boshqalarning qarashlarida ifodalangan bo'lib, dastlabki ikki yondashuvni ma'lum darajada «murosaga keltirish» va umumlashtirishga intiladi hamda atoqli otning ma'nosi ham til darajasida, ham nutq darajasida mavjudligini e'tirof etadi. Biroq bu ma'no turdosh ot semantikasidan tubdan farq qiladi. Chunki turdosh otga nisbatan, asosan, voqelik obyektlarining tuzilishida umumiy, barqaror va takrorlanuvchi xususiyatlar haqida so'z yuritiladi (til darajasi). Atoqli otga nisbatan esa alohida predmetning konkret, yagona va betakrorligi, uning farqlovchi belgilarining yig'indisi muhim ahamiyat kasb etadi (nutq darajasi).

Atoqli ot semantikasining tarkibiy modeli

Avval qayd etilganidek, atoqli otning ma'nosi turdosh otning ma'nosi kabi bir xil tarkibiy elementlar asosida shakllanadi. Semantika tuzilmasida predmet-tushunchaviy ma'noni jamlovchi **yadro** hamda **periferiyani** ajratish maqsadga muvofiqdir. Semantikaning periferik qismi – bu munosabatlar, bog'lanishlar va assotsiatsiyalar majmuasidir. Biroq ularning barchasi atoqli otning ichki shaklida majburiy tarzda mavjud bo'lavermaydi. Ismlar o'rtasidagi assotsiatsiyalar va bog'lanishlar ehtimollik xususiyatiga ega. Semantikaning periferik komponenti yuzaga kelishi uchun shaxs tomonidan atoqli otni idrok etishning maxsus vaziyati, shuningdek, o'nimdan olinadigan axborotni talqin qilish qobiliyati va ko'nikmasi zarur. Semantikaning kengayib borishi jarayonida shaxsning fon bilimlari hajmi,

idrok etilayotgan obyektning muayyan nutqiy vaziyat doirasiga joylashtira olish qobiliyati ham muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, atoqli ot semantikasida uchta asosiy komponent ajratiladi:

- 1) **denotativ komponent** – denotat, ya'ni nomlanish xarakterini belgilovchi predmet yoki tur bilan bog'liq;
- 2) **signifikativ komponent** – signifikat, ya'ni atoqli ot orqali bilvosita ifodalanadigan tushuncha bilan bog'liq;
- 3) **pragmatik komponent** – denotat haqidagi obyektiv axborot asosida yuzaga keladigan, subyektiv qo'shimcha ma'nolar va assotsiatsiyalarning cheksiz majmuasidan iborat.

Masalan, *Andrey* ismini olaylik: denotativ komponent – subyekt, erkak; signifikativ komponent – tirik mavjudot, inson; pragmatik komponent esa – *Andrey Saxarov* yoki *Voznesenskiy*, yoxud faqat sizga tanish bo'lgan boshqa shaxs va u haqidagi barcha mumkin bo'lgan axborotdan tarkib topadi.

Atoqli otlarning dastlabki semantikasi ularni nisbatan yaxlit tizimli birliklar sifatida birlashtiradi. Semantik tasnif an'anaviy tarzda semantikaning **denotativ komponenti** asosida amalga oshiriladi.

Badiiy matnda atoqli ot semantikasi: poetonimlar

Badiiy matnda atoqli otlar ko'pincha real bo'lmagan yoki shartli obyektlar bilan bog'liq bo'lib, ularning semantikasi muallif niyati va o'quvchi interpretatsiyasi asosida shakllanadi. Poetonimlar nafaqat identifikatsiya vositasi, balki obraz yaratish, matnning semantik chuqurligini oshirish va estetik ta'sirni kuchaytirish funksiyasini bajaradi.

Masalan, V. Bryusov ijodida uchraydigan **Edgar** poetonimi kontekst orqali Edgar Allan Po obrazini faollashtirib, sirli, fojeaviy va romantik assotsiatsiyalarni yuzaga chiqaradi. Bu holatda atoqli ot matnning semantik markaziga aylanib, muallif konsepsiyasini ochishda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, atoqli ot ichki shaklida barqaror tushunchaviy yadroga ega bo'lmasa-da, bu holat uning semantik jihatdan yetarli emasligini anglatmaydi. Aksincha, atoqli ot semantikasi denotativ, signifikativ va ayniqsa pragmatik komponentlarning o'zaro ta'siri asosida yuqori darajada mazmuniy va funksional salohiyatga ega bo'ladi. Badiiy matnda poetonimlar muallif niyati va o'quvchi interpretatsiyasini bog'lovchi semantik markaz sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois atoqli otlarga nisbatan "ma'no" tushunchasidan ko'ra "semantika" terminini qo'llash ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Fowler. *Literary names: personal names in English literature*. London: Oxford University Press, 2012. 297 p.
2. А.Н. Деревяго (2008) ИМЯ СОБСТВЕННОЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ- Учебно-методическое пособие, 205 с.
3. Gerus-Tarnawecy, I. *Literary onomastics. Names: A Journal of Onomastics*, 1968.- 16(4), 312-325. <https://doi.org/10.1179/nam.1968.16.4.312>
4. М.К. Gibka. "Functions of characters' proper names in novels". *Onoma*, 53, 49-66, 2018. Available: <https://doi.org/10.34158/onoma.53/2018/4>.
5. Kripke, S. *Naming and Necessity*. Oxford: Blackwell. 1980, 180p.
6. Langendonck, W. Van. *Theory and Typology of Proper Names*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.,2007.397 p.
7. Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vol. 1-2). Cambridge: Cambridge University Press.,1977.539 p.
8. Ожегов, С.И. *Словарь русского языка / С.И.Ожегов; под ред. Н.Ю.Шведовой*. Москва: Советск. энцикл., 1972. 846 с.
9. Суперанская, А.В. *Общая теория имени собственного / А.В.Суперанская*. Москва: Наука, 1973. 283с.
10. Суперанская, А.В. *Словарь русских личных имен / А.В.Суперанская*. – Москва: Эксмо, 2003. 545 с.
11. Widyastuti, Nababan, M. R., Santosa, R., Wibowo, A. H., & Setiawan, S. What's in a Name? *Literary Anthroponymy in Children's Literature. Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 2020, 491, 858-861.